

1980 चा काळ होता . मेडिकल कॉलेज औरंगाबादमध्ये मुलांमध्ये शिकत असताना अनेक तट-गट होते . डॉ .शशिकांत अहंकारींनी नोटीस बोर्डवर एक प्रश्नावली लावली व त्याच्यावर चर्चा करण्यास एकत्र बोलावले . दीड दोनशे विद्यार्थ्यांनी त्यास प्रतिसाद दिला . शिकणा-या व अस्वस्थ असणा-या डॉक्टर मंडळींचा एक चमू यातून तयार झाला तोच -HALO-Health & Auto Learning Organization. रविवारी पदरमोड करूनही शिकणारी डॉक्टर मंडळी जवळपासच्या गावात जात असत व तेथे ग्रामसभा, ओपीडी, पोस्टर प्रदर्शन, लसीकरण, आरोग्याचे प्रश्न व त्यावर उपाय योजना इ .चे कार्यक्रम राबवत . अशी अनेक गावे पुढे आली . आपल्या प्रश्नांना भिडली व व पुढे शेतीविषयक पाणीविषयक प्रश्नांपर्यंत त्यांची मजल वाढली . चारशे ते पाचशे डॉक्टर्स HALO चळवळीतून बाहेर पडले व त्यांनी आपल्या कामाचा अनेक गावोगावी ठसा उमटवला . HALO च्या कोअर ग्रुप चे रूपांतर - Halo Medical Foundation मध्ये झाले . 1992 साली समाजाभिमुख डॉक्टर नि वैद्यकभिमुख समाज कसा तयार होईल यावर त्यात मंथन झाले .

आम्ही उभयंता डॉ .शशिकांत व डॉ .शुभांगी अहंकारी अणदूर या गावी 1983 ला प्रॅक्टिस सुरु केली . त्यावेळची परिस्थिती भयावह होती . आजारपणात लोक व्रतवैकल्य, अंगारे धुपारे, नि जाणत्याकडे आधी जात . साप चावल्यावर मांत्रिकाकडे त्यांचा पळ असे . सर्व करून थकल्यावर त्यांना डॉक्टराची आठवण येई . सरकारी दवाखान्यातल्या चपराशापासून ते मलेरीया वर्कर पर्यंत सर्वच डॉक्टर असत . महारोगाचा प्रादुर्भाव बराच होता . टी .बी .चे प्रमाण लक्षणीय होते . 2 मुले नि 2 मुली असा कुटुंबाचा आकार होता . दर चार पाच वर्षांनी दुष्काळाचा फेरा ठरलेला . पाऊसमान अत्यल्प . गुजरान केवळ शेतीवर . रस्ते व दळणवळणाची साधणे कमी . औदयोगीकरणाचे नाव नाही . मराठवाड्यात अनुशेष कायमचाच . शिक्षणाचे प्रमाण कमी . आजही शहराकडे कमवायला जाणारे मजूरी करणारे बरेच जण उस्मानाबाद जिल्ह्यातले असतात . गावोगावी 5 वी पर्यंत शाळा असत . मुलगी सातवीत जायला निघाली धुती व्हायला गाठ पडे की तिची शाळा संपे . मग तिचे काय करायचे तर लग्न . शिक्षणावर खर्च करण्यापेक्षा लग्न उरकून टाकण्याकडे पालकांचा ओढा असे . आधी आई वडीलांची गडबड नि नंतर नव-याची गडबड त्यात त्या तरुण मुलीचे पोतेरे होई . सतरा वर्षांच्या पहिलट करीणी दवाखान्यात येत . त्यांची समज नि कुवत बेताचीच असे . कुशीतले बाळ रडताना या मुलींना-आयांना उठवावे लागे की बाई ग तुझ बाळ रडतय पाजव त्याला . वीसच्या वयात नसबंदी झाले . त्या तरुणी होत्या नि तीशीच्या आत हिस्ट्रेक्टमीर (गर्भाशयाची पिशवी काढण्याचे ऑपरेशन) झालेल्याही कांही तरुणी होत्या .

कांही तर 18 च्या आधी विधवा होऊन जगणे त्यांच्या नशीबी येई . गरोदरपणात तपासून घेण्याचे कोणाच्या गावी नसे . हिमोग्लोबीनचे प्रमाण 7-8 पर्यंत जेमतेम . दोन धनुर्वाताची इंजक्शने घेतली की गंगेत घोड न्हाले असे त्यांना वाटे . उंची, वजन, रक्त, लघवी यांची चाचणी करण्याची गरज आहे हे सांगुनही त्यांना पटत नसे . लोह कॅल्शियमच्या गोळ्या खाऊन बाळ वाढत म्हणून नैसर्गिक बाळंतपण होत नाहीत . मग सिझेरीयन ने बाळ काढल की जन्माच अधुपन आईला अशी त्यांची धारणा होती . नात्यात लग्न खुप असत . बाळंतपण सर्रास घरात किंवा गोठ्यात होत असत . कांही वेडेवाकडे झाले की मग दवाखान्यात पळापळ . माता मृत्यू व बालमृत्यूचे प्रमाण भयावह होते . बायकांना चालत, बैलगाडीत, ट्रॅक्टरमध्ये उसळत, आपरत दवाखान्यात यावे लागे . बाळंतपण होताच घरी परतण्याची गडबड असे . मुलांच्या लसीकरणाचे प्रमाण कमी होते . न्युमोनिया, उलटयाने मुले दगावत . व्हझाको व्हजायनल फिस्ट्यून VVF चे केसेस दिसत नि त्यातून तरुणी उध्वस्त . बाळंतपणातले झटके चे प्रमाण चिंता करणारे होते . Ca G म्हणजे गर्भाशय मुखाचा कॅन्सर नंबर एकचा कॅन्सर

होता . मायअंगातून आतून तपासणी म्हणटल की बायका घराकडे धुम पळत ते परत दवाखान्याचे तोंड पाहणार नाही या निश्चयानेच . अडलेली पाळी अशक्तपणामुळे पांढरा पदर झालेल्या कामामुळे अशी त्यांची स्वतःची समीकरणे असत . चुकलेल्या पाळीसाठी अॅस्पिरिन, क्लोरीफीनच्या गोळया खाणे, लिंबाच्या बिया वाटून घेणे, पपई खाणे असे घरगुती उपाय हटकून वापरले जात . तरीही पाळी आली नाही तर दवाखान्याची वाट नि तोपर्यंत ती तीन ते चार महिन्याची गरोदर असे . पाच वर्षाची मुले अंगावर पितांना दिसत नि मग ते तोडण्यासाठी अघोरी उपायही . शुध्द पाण्याचा अभाव, पटकी, कॉलेरा सारखे आजार, साप विंचू दंशाने प्राण गमावारे, विष प्राशन करून मृत्यूला कवटाळणारे, नि त्यात 2000 पर्यंत सर्वासाठी आरोग्य ही WHO जागतिक आरोग्य संघटनेची घोषणा ? लोकांच्या सहभागाशिवाय नि प्रशिक्षणाशिवाय हे केवळ अशक्य होते .

सुज्ञानाचे अज्ञान

1983 चा ऑगस्ट महिना होता तो . बॅड वाजत दवाखान्यावरून गेला . लग्नसराई नसताना ही काय गडबड विचारतांना मळा कळाले की, ती सुज्ञानाची मोठी चोळी, डोहाळे जेवण होत . साडेसात महिन्याची गरोदर सुज्ञान जवळच्या माहेरी गावी जाण्यापुर्वी कर्ज काढून कार्यक्रम झाला होता . नव-याला सोने भटाला आहेर पाहुणे रावळे तेलच्या इ .दोन दिवसात सुज्ञान दवाखान्यात आली ती कशी . 'बेशुध्द अवस्थेत झटके देत' . सुजून टम्म नि वाढलेले ब्लडपेशर . परवाच वाजत गाजत चोळी करतानां एखादी तपासणी कोणाच्या गावी नव्हती . खरंतर वजन, ब्लडपेशरच्या नोंदीतून तपासणीतून या गुंतागुंतीची चाहुल आधी लागू शकते पणसुज्ञानाचे बाळपण अटळ होते . बाळ कमी दिवसाचे, अपु-या वाढीचे, वजनाने कमी, त्यामुळे त्यांची आशा निदान सुज्ञान यातून कशी वाचेल हे पाहणे कसरत होती . एकदोन दीवसात ती शुध्दीवर आली नि मला हायसे वाटले . खर तर हे अज्ञान तिच्या माहेरचे, सासरचे सर्वांचेच होते . मग मी तपासणीला गरोदर बायका येताना बरोबर दीर, सासू, नणंद, नवरा यांना घेऊन या हे आवर्जून सांगे . नऊ महिन्यात करावयाची तयारी, तपासणी, उपचार व आराम याबद्दलचे सल्ले देताना मी लंब यादी म्हणत असे . घट्ट वरण, पुरण, पालेभाज्या, मोडाची कडधान्ये, दाणे, शूळ, खजूर, दुध दुभते, फळे इ .एकदा एक पेशंट धीर करून मला म्हणाली, आम्ही सासुरवाशीन, आम्हाला कोण देणार हे, आमच्याकडे तर चहा साखर ही कुलुपात असते . मी हतबुध्द . खूप तिखट, तेलकट म्हणजे चवीचे खाणे, खूप गोड चहा म्हणजे पाहुण्यांचे खरे स्वागत असे समज होते . जेवण एकसुरी असे . चौरस आहाराचा पत्ताच नाही . शिळया भाकरीशिवाय पोट भरत नसे . कारण कळू लागल्यापासून शिळयाचा रतीब माहीत यांना . दही, दुध, ताक, लोणी, तूप बहुतेकांना आवडत नसे, कारण ते वाटयाला क्वचित येत असत आणि त्याची रूची निर्माण होणे दुरापास्त कारण ते पुरूषांच्या पंगतीपुरते मर्यादीत असे . 365 दिवसांपैकी 100 दिवस बायका अनेक कारणांनी उपास करीत . ज्या कुपोषणावर महाराष्ट्रात गदारोळ झाला त्या कुपोषणाचे किती पदर आणि मुळे कोठवर . मुलींना वयात येताना मिळणारा निकृष्ट आहार, नि अनंत बंधने . मुलगा-मुलगी भेद घरात सहजपणे नांदे . मुलगी शहाणी झाली की मखरात बसून गावजेवण उठत . मामाची चिरडी झुवे तिळा मिळत . पण घरात संडास बाथरूमची सोय करण्याचे मनातही येत नसत . नैसर्गिक बाळंतपण होणार नाही ते वरून पोट उघडून करावे लागणार असे सांगितल्यावर पेशंट नातेवाईक म्हणत 'तुकडे तुकडे करून हे बाळ खालून काढा' हे गेले तर पुन्हा दुसरे होईल . बाळंतपणाच्या कालावधीत झालेल्या गोष्टी ज्या आम्ही डॉक्टर होताना पुस्तकात केवळ वाचल्या होत्या- त्या वापरायच्या -मी कपाळावर हात मारून घेण्याखेरीज काय करणार ? उपचारापेक्षा मृत्यू स्वस्त, नि

आजारापेक्षा उपचार अघोरी अशी गत . वेगवेगळ्या शतकात जगणारी मंडळी, अज्ञान, अंधश्रद्धा, गरीबी, रूढी परंपरा इ . अनंत प्रश्न आ वासून समोर उभे .

1993 च्या प्रलयकारी भूकंपानंतर त्या आपत्तीचे रूपांतर इष्टापत्तीत करून आपल्याला काम करता येईल म्हणून हॅलो मेडिकल फाऊंडेशन ने 'भारत वैद्यक' प्रकल्प राबवण्याचे ठरवले . गावातून 8-10 वी शिकलेली महिला निवडून तिला निवासी प्रशिक्षण देऊन तिने गावात काम करायचे . वैयक्तिक स्वच्छता, परिसर स्वच्छता, शौचालये, परसवागा, पाण्याचे शुध्दीकरण, जन्ममृत्यू नोंदी, साध्या आजारावर वेळेत उपचार, लोकांचे आरोग्य शिक्षण, गंभीर आज्यांना वेळेत मोठ्या दवाखान्यात पाठवणे अशी कामे 'भारत वैद्यक' महिला करू लागल्या . अशी महिला मिळणे तिला घरच्यांनी परवानगी देणे हे ही दुरापास्त होते . त्यावेळी प्रशिक्षणासाठी डॉक्टर, नर्सस, चळवळीतले कार्यकर्ते आवर्जून येत . बॉडी मॅपींग, स्लाईड शो, गाणी, नाटके, कथाकथन, प्रश्नमंजुषा इ .च्या माध्यमातून विषय सोपे करून त्यांच्यापर्यंत पोहोचवण्याचा प्रयत्न असे . प्रशिक्षणास येणे म्हणजे त्यांना माहेरपणास आल्यासारखे वाटे . भूकंपग्रस्तांना सर्व गोष्टी मोफत मिळणा-यांना नाममात्र मुल्याने गोळ्या घेणे भारतवैद्यकाकडून पटत नसे . सुरुवातीला पण बाकीच्या मदतीचा ओघ ओसरल्यावर त्यावर चिकाटीने काम करणारी आणि 'एस .टी .च्या दरात उपचार गावातच' नव्हे केवळ तर घरात पोहोचवणा-या भारत वैद्यक कार्यकर्त्यांनी आपली खास ओळख गावात निर्माण केली आहे . बायकांचे हिमोग्लोबीनचे प्रमाण आता 9 ते 10 ग्रॅम पर्यंत पोहोचत आहे .

बहुतेक गावांना सावकारंचा विळखा असे . नि अनेक कुटुंबे देशोधडीला लागत . त्याला पर्याय म्हणून गावोगावी बायकांचे बचत गट सुरू झाले . पैशाची नड भागू लागली . बचत गट त्यांचे ए .टी .एम .होते . अर्थकारण हाताळून त्यांची घरात,गावात पत वाढली . आरोग्य शिक्षणातले अनेक विषय बचत गटापर्यंत पोहोचले . तिथे केवळ पैशाची नव्हे तर, सुख दुःखाची देवाणघेवाण ही होई . त्यातून अनेक विषयावर चर्चा होई नि त्यांचे सामाजिक भान वाढे . स्त्रियांवर होणारा अन्याय, अत्याचार, हिंसा याबाबत उघडपणे बचत गटात चर्चा होऊ लागली . एच .आय .व्ही .च्या गोष्टी त्या समजावून घेऊ लागल्या . त्यातून किशोरी प्रशिक्षणाची कल्पना पुढे आली . कान्हेगावच्या बचत गटाने बायकांच्या कॅन्सरसाठी खास शिवीर आयोजित केले . बायकांनी माय अंगातून तपासण्या पॅपस्मिअर करून घेतले . दुस-या दिवशी बचत गट सदस्याचा नवरा तिला म्हणाला, कोणाला विचारून शिवीरात गेलीस नि 10 रू .ही दिलेस ? त्याचा पारा चढला होता .बायकोने शांतपणे न भांडता शिवीगाळ न करता परसाची वाट धरली . दावणीला बांधलेली म्हेस सोडून ती धावू लागली . नवरा म्हणाला काय करतेस ? ती उत्तरली गटाच्या कार्यक्रमाला दिलेले 10 रू .तुम्हाला चालत नाहीत तर त्यातून घेतलेली म्हेस कशापायी ठेवू, देते परत . नवरा वरमला . नि 'राहु दे राहु दे' म्हणून आर्जव करू लागला . भारत वैद्यकांनी, बचत गटांनी अशी अचूक नाडी पकडली होती . पंचायत राजची प्रशिक्षणे झाली . कोणाच्या हातचे प्यादे होण्यापेक्षा राखीव जागांसाठी त्या पुढे सरसावल्या . गावचा रस्ता, बस, पाणी, दिवाबत्ती, शाळा इ .प्रश्न त्यांनी धसास लावले . बचतीच्या पैशाचा उपयोग शिक्षण नि विकासासाठी व्हावा म्हणून प्रयत्न असे . त्यात अडथळे भरपूर असत . म्हणून वेगवेगळी अभियाने घेतली गेली . उदा . जल अभियान, व्यसनमुक्ती अभियान, बालविवाह प्रतिबंध अभियान, मुली वाचवा अभियान, लिंगभाव समानता अभियान इ .स्त्रियांवरील अन्यायासाठी तालुक्याचे समुपदेशन केंद्र संस्था चालवते . तेथे बायका येतात नि अनेक प्रश्नांची उकल होते . कुटुंब समुपदेशनातून अनेक तुटलेली घरे पुन्हा सावरली आहेत . बायकांनी अक्षरशः कात टाकली . ग्रामस्वच्छता

अभियानाने कांही गावांचा कायापालट झाला . मुली सायकली शिकल्या नि त्यांच्या जीवनात गती आली . थांबलेली शाळा पुन्हा सुरू झाली . आज बायकांना नीटनेटक्या, नटुन थटुन, एकमेकींच्या सहकार्याने पुढे जाताना, धीटपणे बोलताना त्यांचा आत्मविश्वास जाणवतो नि वाढलेला आवाका लक्षात येतो .

ज्यांनी हातात वही पेन घेऊन कॅक वर्षे झाली . ज्यांनी घराचे उंबरडे ओलांडले नव्हते तर काहींनी गावची वेसही ओलांडली नव्हती त्यांनी शैक्षणिक सहलीतून महाराष्ट्रातले प्रकल्प पाहिले . ज्यांना जेमतेम डोक्यावर छप्पर होते त्याची टुमदार घरे झाली . गरीबी, अज्ञान, परंपरेचे जोखड पुरुषसत्ताक वातावरणाच्या सगळ्या प्रतिकूल परिस्थितीतून स्वतःला सोडवून घेत त्यांची घोडदौड अव्याहतपणे चालू आहे . तुटपुंज्या गोष्टीमध्ये हसत खेळत, अगत्याने, आनंदाणे नि प्रांजळपणाने वर्तमानात जगणा-या या सा-याजणी आम्हाला खुप भरभरून देतात . भविष्याच्या सुरक्षिततेसाठी स्पर्धा हव्यासाने अथक पळणा-या नि जगणं हरवून बसलेल्यांना तो एक जगण्याचा पाठ होतो . सार्वजनिक विवाह, सामुदायिक डोहाळे जेवण, सासू पुत्र नि सुनांचे स्वागत यातून घराघरातले संवाद वाढले . 'सुरक्षित मातृत्व नि सुदृढ बाळ' यासाठी त्या गरोदर महिला दत्तक घेतात . लवकरात लवकर गरोदर मातेची नोंदणी, मातेच्या 3 ते 4 वेळा तपासण्या, 100 लोह व कॅल्शियमच्या गोळ्या, 2 धनुर्वाताची इंजक्शने, दवाग्नान्यातच बाळंतपण, अर्ध्या तासात चिक दुध बाळाला पाजवून लसीकरण करून त्या जननी सुरक्षेचा हक्कही त्यांना मिळवून देतात . पाळणा लांबवायचा विचार करतात, माता व बालमृत्यू यात लक्षणीय घत झाली आहे .

सध्या संस्थेचे जाणकी रूग्णालय अणदूर येथे कार्यरत आहे . दानशूर व्यक्तींकडून आलेल्या देणगीतून हे उभे राहिले . लोकांना परवडणारी आरोग्य सेवा देण्याकडे त्यांचा भर आहे . आरोग्य विमा सुरू करणारी हॅलो मेडिकल फाऊंडेशन ही पहिली संस्था आहे . गावोगावी काम करणा-या 'आशा' भारतवैदयक आहेत . राष्ट्रीय लोकाधारीत प्रकल्पासाठी आता बायका पुढे सरसावल्या आहेत . आरोग्य हा आपला अधिकार आहे व तो कसा मिळेल याची धडपड या बहुआयामी कार्यक्रमांमधून आरोग्य सेवांचे लोकशाहीकरण होत आहे . आर . एस . बी . वाय . आणि सी . बी . एच . एम . च्या अंतर्गत संस्था तुळजापूर, सोलापूर, अक्कलकोट इथे काम करत आहे .

'भारत नाही तो दादला कसला ? नि नव याने नाही मारायचे तर कुनी ?' इथून सुरू झालेला प्रवास आज 'समजदार जोडीदार' प्रकल्पापर्यंत येवून पोहोचला आहे . संस्थेचे ए . एन . एम . नर्सिंग स्कुल आहे . त्यातून मुली स्वतःच्या पायावर उभ्या राहतात . 18 वर्षांपूर्वी लन करायचे नाही म्हणून निर्धार करतात . संस्थेच्या शाळेतल्या मुलांसाठी वाचनालय व ग्रामीण विज्ञान केंद्र आहे . तेथे 30 शाळांमधली मुले प्रयोगासाठी येतात व विविध प्रशिक्षणातून घडतात . 23 जानेवारीला या सर्वांचा वार्षिक मेळावा भरतो ज्याची सगळ्याजणी आतुरतेने वाट बघतात . यात आता पुरुषांचाही सहभाग वाढतोय . नि स्त्रियांवरील अन्याय कमी होण्यासाठी ते सर्व कार्यक्रमात सक्रिय आहेत . आपण सर्व वाचकांना 23 जानेवारी 2014 साठी हार्दिक आमंत्रण !

डॉ . शुभांगी शशिकांत अहंकारी

हॅलो मेडिकल फाऊंडेशन जानकी रूग्णालय अणदूर
फोन नं . डॉ . शशिकांत अहंकारी 9422069724
फोन नं . डॉ . शुभांगी अहंकारी 9422935524